

મોહમ્મદ મંકડ

(જન્મ : 13-2-1928)

લોકપ્રિય નવલકથાકાર, વાર્તાકાર, નિબંધકાર, બાળસાહિત્યકાર મોહમ્મદ વલીભાઈ મંકડનો જન્મ બોટાદ જિલ્લાના પાળિયાદ ગામમાં થયો હતો. તેઓએ બી.એ. સુધીનું શિક્ષણ લીધેલું. દશેક વર્ષ બોટાદ હાઈસ્ક્યુલમાં શિક્ષક રહેલા. લેખનનો વ્યવસાય હતો.

'કાયર', 'ધૂમમસ', 'માટીની ચાદર', 'અજાણ્યા બે જણા', 'બંધ નગર', 'ગ્રહણરાત્રિ', 'મોરપિચછના રંગ', 'વંચિતા', 'રાતવાત્સો', 'ખેલ', 'અશદોડ', 'દંતકથા', 'મંદારવૃક્ષ નીચે' વગેરે એમની લોકપ્રિય નવલકથાઓ છે. 'ના', 'ઝાકળના મોતી', 'મનના મરોડ', 'વાતવાતમાં' એમના નવલિકા સંગ્રહો છે. આ બધી નવલિકાઓ 'મોહમ્મદ મંકડની વાર્તા' ભાગ 1-2'માં ગ્રંથસ્થ થઈ છે.

'કેલિડોસ્કોપ ભાગ 1 થી 4', 'સુખ એટલે', 'આપણે માણસો ભાગ 1-2', 'ચાલતા રહો ચાલતા રહો' અને 'ઉજાશ' વગેરે એમના નિબંધાત્મક લેખોના સંગ્રહ છે. સરળ બાની, અનુભવની સચ્ચાઈ, લાઘવયુક્ત રસાળ ભાષાશૈલી એમની વિશેષતા છે. તેઓ ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના પ્રથમ પ્રમુખ રહ્યી ચૂક્યા છે. શ્રી ક. મા. મુનશી સુવર્ણચંદ્રક અને જી. એમ. ત્રિપાઠી ફેલોશિપ દ્વારા તેમની સર્જકપ્રતિભાનું સંમાન થયું છે.

માનવજન્મના ઈતિહાસની જેમ પુસ્તકર્ષર્જનના ઈતિહાસની રોચક-રોમાંચક કથા અહીં નિરૂપિત થઈ છે. સિનેમા, રેડિયો, ટી.વી. અને બહુવિધ સામાજિક-માસમાર્ગિયાની વચ્ચે પણ પુસ્તક પોતાનું આગવું અદ્વિતીય સ્થાન આબાદ રીતે સાચવી રાખશે જ એવી અવિરત શક્તિ લેખકે પ્રગટ કરી છે. કેમ કે પુસ્તકો તો જ્ઞાનનો અદ્ભુત ખજાનો છે, જે નવા સંદર્ભો, નવું જ્ઞાન, સંતોષ-આનંદ અને નવી-નરવી જીવનદિન અર્પે છે. વળી આ ખજાનો ઈચ્છાએ ત્યાંથી-ત્યારે-તેટલો પ્રાપ્ત કરી શકાય તેમ છે. જે મનુષ્યને રણમાં-ગુજરાતમાં, જેલમાં-દરિયામાં, એકાંત અને એકલતામાં, ખુશી-વેદનામાં ટકી રહેવા-વિકસવાનું સામર્થ્ય બક્ષે છે. પુસ્તક એ કેવળ ભૌતિક-સ્થળ વસ્તુ નથી, તેને પણ કલેવર, ધબકારા, વિચારો, લાગણીઓ, જ્ઞાન અને આત્મા છે - જે માનવાત્માની આશા-આકંસ્થાઓને પોષી-વિકસાવીને ચિરંજિવિતા-અસરકારકતા અર્પે છે.

પુસ્તક વિશે થોડું લખવાની ઈચ્છા થાય છે, પણ ઈચ્છા થાય છે ત્યારે કદાચ થોડું લખવાનું શક્ય નહિ બને. પુસ્તક શબ્દ યાદ આવતાં જ એટલા બધા વિચારો ઊભરાવા માંડે છે - વાંચેલું, જાણેલું, અનુભવેલું એટલું બધું યાદ આવવા માંડે છે કે, થોડું લખવાથી કદાચ સંતોષ નહિ થાય અને બીજી વાત એ પણ છે કે, ગમે તેટલું લખીશ તોપણ સંતોષ નહિ થાય.

પુસ્તક, આધુનિક માનવીને આનંદ આપનાર કદાચ સૌથી મોટું, સૌથી ઉમદા, સૌથી શિષ્ટ સાધન છે. તેનો આનંદ અનેરો જ હોય છે. ઉમર ખચ્ચામે એની મસ્તીમાં લખેલું :

Here with a loaf of bread
beneath the bough
A book of verse and thou,
Beside me, singing in wilderness
A wilderness is Paradise enow.

વેરાન રણમાં, દરિયામાં, પહાડોમાં, ગુજરાતમાં, જેલની કોટડીમાં માણસને જો પુસ્તક મળી જાય છે તો જાણે નવી દુનિયા મળી જાય છે. દોસ્તોયવસ્કી વિશે ક્યાંક વાંચ્યું હતું કે, વેનિસ શહેર જોવા એ ગયો ત્યારે વિકટર હ્યુગોનું પ્રભ્યાત પુસ્તક 'લ મિઝરેબલ' પ્રકાશિત થયેલ. દોસ્તોયવસ્કીએ વેનિસ જોવાના બદલે હોટેલના રૂમમાં ભરાઈ રહીને 'લ મિઝરેબલ' વાંચવામાં અઠવાડિયું કાઢી નાખ્યું. નેપોલિયન રણમેદાનમાં પણ પુસ્તક વાંચવાનું છોડતો નહોતો. યુરોપને ઘેલું લગાડનાર, જર્મન મહાકવિ ગેટેની નવલકથા 'The Sorrows of Werther' નેપોલિયને રણમેદાનમાં વાંચી હતી.

પુસ્તકની પ્રશસ્તિ લખવા બેસીએ તો પાર ન આવે. માણસને તેની સાથે એવી મહોબ્બત છે કે, પુસ્તક

સાથે તે હસે છે, રડે છે, ઉદાસ થઈ જાય છે, આનંદ પામે છે, પુસ્તકની હાજરીમાં પોતાની જત સાથે વાતો કરવા લાગે છે અને પોતાની જતને, કયારેક તો, માત્ર પુસ્તક પાસે જ તે ખુલ્લી કરે છે. પુસ્તક આધુનિક માનવી માટે દિલોજાન દોસ્ત છે.

Oh for a book and shady nook,
Either in door or out,
Where I may read all my ease,
Both of the new and old
For a jolly good book whereon to look
Is better to me than gold.

આ અંગેજ લોકગીત માણસના પુસ્તક સાથેના સંબંધની અને તેના ઉમળકાની વાત કરે છે. એક પ્રજા તરીકે, આપણે ગુજરાતીઓએ પુસ્તક સાથે પ્રેમ કરવાનું બહુ મોંડું શરૂ કર્યું છે, અને એટલે જ આપણી પાસે આપણાં કહી શકાય તેવાં સારાં પુસ્તકો ગણ્યાંગાંધ્યાં છે. ગુજરાતીઓને વેપારમાં, પૈસાબમાં, હિસાબમાં રસ વિશેષ રહ્યો છે. ગુજરાતીઓ ચોપડી કરતાં ચોપડાને વિશેષ ચાહે છે. એટલું જ નહિ, તેનું પૂજન-ચોપડા-પૂજન પણ બહુ અદભૂતી કરે છે. ચોપડી વસાવવામાં અને વાંચવામાં કશુંક દેવું પડે છે. ગુજરાતીઓને લેવામાં વિશેષ રસ પડે છે, એટલે જ ચોપડો તેમને વધુ પ્રિય રહ્યો છે. ઇતાં ગુજરાતીઓમાં પુસ્તકના પ્રેમીઓ નથી એવું નથી-જે છે તે કદાચ બહુ ઉગ્ર અને ઉત્કટ છે.

કેનેડાના એક પ્રોફેસર માર્શલ મેકલુહાન કહે છે કે, થોડાં વર્ષ પછી માણસ તેની પુસ્તકવાચનની ટેવ છોડી દેશે કારણ કે સિનેમા, રેડિયો, ટેલ્યુવિઝન જેવાં માસમીડિયા સાધનો તેને પુસ્તક કરતાં ઓછા સમયમાં વધારે આનંદ અને વધારે માહિતી આપી શકે છે. યુરોપ અને અમેરિકામાં બીજા પણ ઘણા માણસો આવું જ માને છે ત્યારે વિચાર થાય છે કે, પુસ્તક વિનાની દુનિયા કેવી હશે?

માણસ શિકાર કરતો હતો, હોંકારાપડકારા કરતો હતો, નાચતો હતો, બહાદુરીના નારાઓ લગાવતો હતો, જેતી કરતો હતો, ગીતો ગાતો હતો, એકાંતમાં જઈને ધ્યાન ધરતો હતો, પોતાને મળેલું જ્ઞાન બીજાને આપવા માટે ઉત્સુક થઈ જતો હતો ત્યારે તેની પાસે પુસ્તક નહોતું. પુસ્તક વિનાની એ દુનિયામાં થોડા નારાઓ હતા, થોડું સંગીત હતું. થોડા શ્લોકો હતા, થોડા મંત્રો હતા પણ એ બધાંને પોતાના બિસ્સામાં સંઘરી શકે તેવી કોઈ ચીજ નહોતી. માણસને અકળામણ હતી, પણ તેના રહસ્યને, તેના હૃદયની ઊર્ભિઓને કાયમ માટે ધબકતા રાખીને સંઘરી શકે તેવી કોઈ વસ્તુ તેને હાથ લાગતી નહોતી. માણસની એવી સદીઓની અકળામણ, ઉત્કટતા, જંખનાના પરિણામરૂપે પુસ્તકોનો જન્મ થયો છે.

એ પુસ્તક નામની વસ્તુ જો ભવિષ્યમાં નહિ હોય તો ત્યારે માણસ પાસે કદાચ કેટલુંક નહિ હોય.

પુસ્તક એક વિસ્મયકારક વસ્તુ છે, તેને ભૌતિક શરીર હોય છે અને તેને આત્મા પણ હોય છે. કલેવર, વિચારો, લાગણીઓ, ધબકારા, જ્ઞાન, માહિતી, કંઈકેટલુંય સંયોજિત થઈને તેમાંથી પુસ્તક બને છે. તેની સાથે તમે વાતો કરી શકો છો, હસી શકી છો, રડી શકો છો, સફર કરી શકો છો, દરિયાપાર અવકાશમાં, ધરતીના ઊંડાણમાં, ઈચ્છા પડે ત્યાં જઈ શકો છો. પુસ્તક એક જાહુઈ દીવો છે.

ઉદરનાં બચ્ચાં બે કે ત્રણ અઠવાડિયામાં જન્મે છે. હાથીનું બચ્ચું અદ્ગાર મહિને જન્મે છે. ‘પુસ્તક’ને જન્મ લેતાં સદીઓ લાગે છે, અને એટલે જ એ કદાચ સદીઓ સુધી જીવશે.

માણસ શબ્દો બોલતાં શીખ્યો, પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરતાં શીખ્યો. પછી એ વિચારો ને લાગણીઓને સંઘરી રાખવાની, બીજા સુધી પહોંચાડવાની ઈચ્છા તેને થવા લાગી. તેણે ચિત્રલિપિ શરૂ કરી. મેસોપોટેમિયા, સિરિયા, ઈરાક અને તેની આજુબાજુના પ્રદેશમાં આજથી લગભગ છઅનેક હજાર વર્ષ પહેલાં માણસે માટીની ઈંટો જેવી ખેટોમાં લખેલી એક ચિત્રલિપિ મળી આવી છે, પરંતુ માણસની આકંશાઓને સંતોષી શકે તેવું એ માધ્યમ નહોતું.

ઇતિહાસકારો કહે છે કે ત્યાર પદ્ધીના સમયમાં દરિયાખેડુ ફિનિશિયનોએ શબ્દોને અક્ષરોમાં વિભાજિત કરીને તેને સંઘરવાનું શરૂ કર્યું. આ બહુ મોટો ફેરફાર હતો. ફિનિશિયન બંદર બાઈબ્લોસમાં એક શિલાલેખમાં આ પ્રકારનું મૂળાક્ષરોવાળું લખાણ હજ પણ જોવા મળે છે. પછી ગ્રીક લોકોએ એ મૂળાક્ષરોને અપનાવી લીધા.

કહે છે કે, ફિનિશિયનો પાસે વ્યંજનો જ હતા - ચ ખ પ લ બ જેવાં, તેમાં ગ્રીક લોકોએ સ્વરો ઉમેર્યા અને અર્થ વધુ સ્પષ્ટ થયો : ચોખા પાલી બે. અલબત્ત, કાના-માતરની આ રીત તો ઘણી મોડી અમલમાં આવી અને તે જ સર્વોત્તમ છે.

ભાષાનો વિકાસ બહુ જડપથી થઈ રહ્યો હતો ત્યારે દુનિયાના જુદા જુદા ભાગોમાં વસતી એ વખતની સંસ્કારી મનુષ્યજ્ઞતિ પોતાની વિકસતી ભાષાને લખાણમાં મૂકવા માટે, અખતરાઓ કરી રહી હતી, માટીની ટેબલેટ્સ, શિલાલેખો, ભીતંચિત્રો, ઝડપની છાલ, મીણ, શોધખોળ ચાલુ હતી. લગભગ સાડા ચાર હજાર વર્ષ પહેલાં મિસરવાસીઓએ (ઇજિપ્તના રહેવાસીઓએ) એક નવી વસ્તુ શોધીને લેખનની બાબતમાં કાંતિકારી ફેરફાર કર્યો. નાઈલના ફળદુપ પ્રદેશમાં થતા ‘પેપીરસ’ નામના છોડમાંથી તેમણે લખી શકાય તેવો ચપટો પદાર્થ બનાવ્યો. (કાગળ માટે વપરાતો પેપર શબ્દ એ પેપીરસ ઉપરથી આવ્યો હોવાનું કહેવાય છે.)

પેપીરસ ઉપર લખાણ લખીને તેને ગુંચળું વાળીને એ ગુંચળાં સાચવી રાખવામાં આવતાં. આપણાં જૂનાં ટીપણાં અને જૂના દસ્તાવેજો એના અવશેષો છે.

આ ગુંચળાના એક છેઠે ગોળ લાકડી રહેતી અને તેને ધીમે ધીમે ઉભેળીને વાંચવામાં આવતું. એમાં ઘણી કડાકૂટ હતી, છતાં વર્ષો સુધી આ પદ્ધતિ અમલમાં રહી. ઈસુની પહેલી સદીમાં એલેક્ઝાન્ડ્રિયાનું શાહી પુસ્તકાલય નાશ પામ્યું ત્યારે તેમાં આવાં સાત લાખ ગુંચળાઓ-વીટલાઓ હતાં. એ વાત ઉપરથી તેના વ્યાપનો કાંઈક જ્યાલ આવી શકે.

પેપીરસના વીટલાઓ ઉપર લખાતું હતું ત્યારે બીજી તરફ એશિયા માર્દનોરના કેટલાક લહિયાઓ લખવા માટે વાછરડાં, ધેટાં કે બકરાંના કમાવેલા ચામડાનો ઉપયોગ કરતા હતા. પાર્ચમેન્ટ તરીકે ઓળખાતી આ સામગ્રી પેપીરસ કરતાં વધુ ટકાઉ અને સાનુકૂળ હતી. તેનો ઉપયોગ દિનપ્રતિદિન વધવા લાગ્યો.

ઈસુની પ્રથમ સદીના પ્રથમ વર્ષે કે ત્યાર પછી થોડા વખતે, એક રોમન લહિયાએ જુદા જુદા પાર્ચમેન્ટને એક-સાથે રાખવા માટે તેની એક બાજુના ભાગને સીવી લીધો. આ સીવેલો ભાગ પુસ્તકની પીઠ બન્યો, અને આ રીતે કદાચ પહેલું પુસ્તક અસ્તિત્વમાં આવ્યું.

કહે છે કે ઈરાનના અને આર્ય લોકો પણ લખાણવાળા ચામડાના ટુકડાઓને એક-સાથે ‘પોશ્ટ’માં રાખવાની આવી કલા જાણતા હતા, અને તેમાંથી જ પોશ્ટક, પોશ્ટી, પોથી, પુસ્તક નામ ઊતરી આવેલ છે.

આવી રીતે બનેલ પુસ્તક પેલા પેપીરસના વીટલાઓ કરતાં ચોક્કસપણે વધુ સરળ અને અનુકૂળતાવાળું હતું. સામાન્ય માનવજ્ઞતિ જ્યારે અંધકારયુગમાં આથડતી હતી ત્યારે સાધુઓ, આશ્રમવાસીઓ, પાદરીઓ, ધર્મગુરુઓ શાહુડીના ધારદાર પીંછાની કલમ દ્વારા આવાં પુસ્તકોમાં જ્ઞાનનો સંગ્રહ કરતા રહેતા હતા.

એ દરમિયાન પુસ્તકની બાબતમાં અચાનક જ એક મોટી કાંતિ આવી. ચીનમાં એ વખતે રેશમના વીટલાઓમાં લખવાનો રિવાજ હતો. ત્સાઈ લુન નામના એક ગૃહસ્થને આ રીતે રેશમનો દુરૂપયોગ થાય તે વાત ખૂંચી. કહે છે કે, તેણે હો-તી નામના ચીનના શહેનશાહ પાસે જઈને રેશમ કરતાં અનેકગણી સસ્તી અને છતાં વધુ સારી સામગ્રી તૈયાર કરી આપવાની ઈચ્છા પ્રગટ કરી. શહેનશાહે તેને છૂટ આપી, અને ત્સાઈ લુને ચીંથરાં, ઝડપની છાલ, માછલાં પકડવાની તૂટી ગયેલી જાળ જેવા કચરાને પલાળીને, છૂંદીને તેમાંથી માવો તૈયાર કર્યો અને ટીપીને તેમાંથી કાગળ (ખરબચડા પૂંઠા જેવો) તૈયાર કર્યો. આમ ઈ.સ. 105ના અરસામાં પુસ્તકની કથામાં કાગળ દાખલ થયો. આ એક અદ્ભુત, કાંતિકારી, દૂરગામી પરિણામો નિપાજવનારી શોધ હતી. અને પાંચસો-છસો વર્ષ સુધી તેના રહસ્યની ખબર ચીન અને તેના પાંડેશી દેશો સિવાય કોઈને નહોતી. કાગળ માટે મધ્ય-પૂર્વના અને દક્ષિણ યુરોપના બધા જ સંસ્કૃત દેશો ઓશિયાળા હતા. ત્યાર પછી એક કાગળ બનાવનાર ચીનો આરબ લોકોના હાથમાં પકડાઈ ગયો અને પરિણામે કાગળનો સફેદ જાહુ બધા દેશોમાં જડપથી ફેલાઈ ગયો.

જેવું કાગળ બાબતમાં બન્યું એવું જ કલમ બાબતમાં પણ બન્યું. તેમાં પણ ક્રમે ક્રમે ફેરફારો થતા રહ્યા - વતરણું, કિંત્રો, કલમ. પણ પછી તેમાં જે ફેરફારો થયા - હોલ્ડર, પેન, બોલપેન, સ્કેચપેન - તેને પુસ્તક સાથે ખાસ સંબંધ રહ્યો નહિં. કારણ કે પુસ્તક એક તબક્કે હસ્તલિખિત મટીને છાપેલું બની ગયું. આવા છાપેલા પુસ્તક માટે પ્રિન્ટિંગ પ્રેસની શોધ કરવાનું માન જોહાન ગુટેનબર્ગ નામના એક જર્મનના ફાળે જાય છે. ગુટેનબર્ગ શોધેલ ટાઈપ

અને પ્રેસ આજનાં જેવાં નહોતાં, છતાં તેની તે શોધથી પુસ્તક સારા લહિયાઓના હાથમાંથી સીધું યંત્ર ઉપર ચાલ્યું ગયું. કહે છે કે બાઈબલની એક્સો નેવું નકલ છાપતા ગુટેનબર્ગને ત્રાણ વર્ષ લાગ્યાં હતાં. પણ છતાં તેની અસર એટલી જબરી હતી કે, તેની શોધના પરિણામે પુસ્તકોની કિમતમાં એકાએક એંશી ટકા ઘટાડો થઈ ગયો હતો. પછીનાં પચાસ વર્ષમાં તો યુરોપના લગભગ બધા જ દેશોમાં પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ ધમધોકાર ચાલવા લાગ્યાં હતાં. આંકડાઓની રીતે વિચાર કરીએ તો સોળમી સદીમાં લગભગ સવા પાંચ લાખ પુસ્તકો છપાઈને તૈયાર થયાં હતાં. સત્તરમી સદીમાં એ આંકડો વધીને સાડા બાર લાખે પહોંચ્યો, અઢારમી સદીમાં વીસ લાખ, ઓગણસીમી સદીમાં એંશી લાખ અને વીસમી સદીમાં... એટલે કે આજે દર વર્ષ લગભગ પાંચ લાખ પુસ્તકો પ્રેસમાંથી છપાઈને બહાર આવે છે.

ગામેગામ અને ઘરેઘરમાં ફેલાઈ ગયેલ મનુષ્યનો આ મિત્ર શું ખરેખર અમુક વર્ષો પછી નાશ પામશે?

શિકાર જતાં તીરોનું મહત્વ ન રહ્યું, ટ્રેક્ટર આવતાં કોદાળી કે હળનું મહત્વ ઘટી ગયું, એમ ભવિષ્યની ઝડપી દુનિયામાં રેઝિયો, ટેલિવિઝન અને એથી પણ નવાં કોક ઈલેક્ટ્રોનિક સાધનો સામે પુસ્તક હારી જશે? માણસને જ્ઞાનવિજ્ઞાન માટે, આનંદ અને આરામ માટે પુસ્તકની જરૂર નહિ રહે?

ભવિષ્યની દુનિયા કેવી હશે તે આપણે જાગ્રતા નથી, પણ અત્યારનાં સિનેમા, રેઝિયો, ટી.વી. કે અન્ય ઈલેક્ટ્રોનિક સાધનો સામે પુસ્તક હારી જાય અને લુપ્ત થઈ જાય એમ લાગતું નથી. રેઝિયો, સિનેમા કે એવી બીજી વસ્તુઓ તમને આનંદ આપી શકે છે, માહિતી આપી શકે છે, પણ પુસ્તકનો આનંદ અને પુસ્તકમાંથી મળતું જ્ઞાન એક અનોખી, પોતાની જ વિશિષ્ટતા ધરાવે છે. પુસ્તકનાં વાંચી લીધેલ પાનાં ફેરવીને માણસ તે ફરી વાંચી શકે છે અને તેનો આનંદ માણી શકે છે. વાચનમાંથી પોતાને મનગમતાં ચિત્રો તે ઊભાં કરી શકે છે. એક પ્રસંગ કે માહિતી વાંચીને પોતાના જીવનમાં બનેલ કોઈક એવા કે એનાથી તદ્દન બિન્ન એવા પ્રસંગની સ્મૃતિ માણી શકે છે. આવું આજના બીજા કોઈ સાધનમાં શક્ય નથી. પુસ્તકનો વાચક ઈચ્છા પડે ત્યારે, ઈચ્છા પડે ત્યાંથી, પુસ્તક વાંચી શકે છે અને વાંચવાનું બંધ કરી શકે છે. એક જ પુસ્તકમાંથી બિન્ન બિન્ન સ્તરના વાચકો બિન્ન બિન્ન પ્રકારનો આનંદ અનુભવી શકે છે. એ જ રીતે, એક જ માણસ તેની જુદી જુદી મનઃસ્થિતિમાં એક જ પુસ્તકમાંથી જુદા જ પ્રકારનો આનંદ કે જ્ઞાન મેળવી શકે છે. કેટલાંક પુસ્તકો એવી ખાણો જેવા હોય છે, જેમાંથી દરેક વાચન વખતે નવા અર્થો, નવા સંદર્ભો, નવું જ્ઞાન, નવો આનંદ, નવો સંતોષ મળે છે.

આવી સદાબહાર ચીજ અત્યારે તો બીજી કોઈ શોધાઈ નથી અને ભવિષ્યમાં પણ વર્ષો સુધી કદાચ શોધાશે નહિ. આનંદ અને જ્ઞાનનાં બીજાં માધ્યમો વપરાશ માટે થતી જથ્થાબંધ ચીજો જેવાં છે. પુસ્તક જ માત્ર એકાકી માનવીનો સાચો સાથીદાર છે અને હજુ કદાચ સદીઓ સુધી રહેશે.

વિદ્વાન યોશીદા કેનાકેએ સાચું કહ્યું છે, ‘દીવાની પાસે એકલા બેઠા હોઈએ અને સાથે પુસ્તક હોય એના જેવો આનંદ દુનિયામાં એકેય નથી.’

(‘કેલિડોસ્કોપ’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

ઉમર ખચ્ચામ એક સુપ્રસિદ્ધ ફારસી તત્વજ્ઞાની દોસ્તોયક્ષી રણિયાના એક સુપ્રસિદ્ધ સાહિત્યકાર નેપોલિયન ફાન્સનો એક મહાપુરુષ પ્રશસ્તિ પ્રશંસા, વાહવાહ, પ્રશંસાની કવિતા કે લેખ ઉમળકો વહાલ-હેતનો ઊભરો ગણ્યાંગાંઠ્યાં થોડાંક અદબ વિવેક, મર્યાદા ઉગ્ર આકરું, જબરું ઉત્કર તીવ્ર, જલદ, પ્રબળ અકળામણ અકળાવાની અસર, કંટાળો કે ચીડ વિસ્મયકારક આશ્ર્ય-અચંબો પમાડે તેવું ચિત્રલિપિ સાંકેતિક ચિત્રોની બનેલી લિપિ શિલાલેખ પથ્થર ઉપર કોતરેલો લેખ ટીપણું પંચાંગ દસ્તાવેજ આધારભૂત એવું કોઈ પણ લખાણ અવશેષ બાકી રહેલો ભાગ, બચેલો ભાગ કડાકૂટ માથાકૂટ વ્યાપ વિસ્તાર, પસારો લહિયો લખવાનું કામ કરનારો માણસ શાહુડી જમીનમાં બોડ કરીને રહેતું એક અણીદાર પીંછાવાળું પ્રાણી કાંતિ (ધરમૂળથી) ફેરફાર, પરિવર્તન, ઊથલપાથલ, રોવોલ્યુશન દૂરગામી દૂર સુધી જાય એવું હક્સલિભિત હાથનું લખેલું, હાથપ્રત

લુપ્તમલોપાયેલું, નાશ પામેલું સ્મૃતિ સ્મરણ, યાદ મનઃસ્થિતિ મનોદશા, મનની સ્થિતિ સદાબહાર સદા લીલું રહેતું, એવરગ્રેન એકાકી એકલું, નિરાધાર

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના દરેક પ્રશ્નનો એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) આધુનિક માનવને આનંદ આપનાર વિશિષ્ટ સાધન ક્યું છે?
- (2) દોસ્તોયદ્કીએ વેનિસ જોવાને બદલે શું કર્યું?
- (3) નેપોલિયને કોની કઈ કૃતિ રણમેદાનમાં વાંચી હતી?
- (4) પેપર શબ્દ ક્યાંથી આવ્યો હોવાનું મનાય છે?
- (5) પ્રિન્ટિંગ પ્રેસની શોધનું શ્રેય કોને જાય છે?

2. નીચેના દરેક પ્રશ્નનો બે-ત્રણ વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) ગમે તેટલું લખવા છતાં લેખક શા માટે સંતોષ અનુભવતા નથી?
- (2) ગુજરાતીઓ ‘ચોપડી’ કરતાં ‘ચોપડા’ને વધુ ચાહે છે એમ લેખક શાથી કહે છે?
- (3) ‘માણસ વાચન છોડી દેશે’ તેવું મેકલુહાન શાથી કહે છે?
- (4) લેખક પુસ્તકને ‘જાહુઈ દીવો’ શા માટે કહે છે?
- (5) પ્રથમ પુસ્તક શી રીતે અસ્તિત્વમાં આવ્યું હોવાનું લેખક માને છે?

3. નીચેના પ્રશ્નનો સવિસ્તર ઉત્તર લખો :

‘પુસ્તકો જ આપણા સાચા મિત્રો છે’ આ વિધાનની યથાર્થતા પાઠને આધારે સિદ્ધ કરો.

વિદ્યાર્થીપ્રવૃત્તિ

- પુસ્તકમેળાની મુલાકાત લો.
- તમારી શાળાના પુસ્તકાલયમાંથી પુસ્તક મેળવી, વાંચી તેની પ્રાર્થનાસભામાં સમીક્ષા કરો.
- નજીકના પ્રિન્ટિંગ પ્રેસની મુલાકાત લો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- નીચેનાં વાક્યો વાંચો.

‘માણસ શિકાર કરતો હતો, હોકારાપડકારા કરતો હતો, નાચતો હતો, બહાદુરીના નારાઓ લગાવતો હતો, ઐતી કરતો હતો, ગીતો ગાતો હતો, એકાંતમાં જઈને ધ્યાન ધરતો હતો, પોતાને મળેલું જ્ઞાન બીજાને આપવા માટે ઉત્સુક થઈ જતો હતો ત્યારે તેની પાસે પુસ્તક નહોતું. પુસ્તક વિનાની એ દુનિયામાં થોડા નારાઓ હતા, થોડું સંગીત હતું. થોડા શ્લોકો હતા, થોડા મંત્રો હતા પણ એ બધાંને પોતાના ભિસ્સામાં સંઘરી શકે તેવી કોઈ ચીજ નહોતી. માણસને અકળામણ હતી, પણ તેના રહસ્યને, તેના હદ્યની ઊર્ભિઓને કાયમ માટે ધબકતા રાખીને સંઘરી શકે તેવી કોઈ વસ્તુ તેને હાથ લાગતી નહોતી. માણસની એવી સદીઓની અકળામણ, ઉત્કર્તા, અંખનાના પરિણામરૂપે પુસ્તકોનો જન્મ થયો છે.’

લેખન-અભિવ્યક્તિની વિશિષ્ટ તરાહ વાંચો, સમજો. ‘ત્યારે તેની પાસે પુસ્તક નહોતું,’ - ત્યારે શું હતું? પુસ્તક નહોતું ત્યારે માણસ શું કરતો તે ટૂંકાં-ટૂંકાં વાક્યોમાં લેખક મૂક્યું છે. આપણી વાચન-જિજ્ઞાસાને લેખકે કેવી રીતે બેંચી રાખી છે? એ પછીનાં વાક્યો વાંચો. પુસ્તકનો જન્મ કેમ, કેવી રીતે થયો? - એ વાત કેવા પ્રકારનાં વાક્યો દ્વારા થઈ છે? લેખક પોતાની વાત રસપ્રદ રીતે, સરળ રીતે છતાં ચોટદાર રીતે કેવી રીતે બ્યક્ત કરે છે? - વાંચો, વિચારો.

શિક્ષકપ્રવૃત્તિ

- દર મહિને એકાદ વખત પ્રાર્થનાસભામાં પુસ્તકની ચર્ચા કરો, જેથી વિદ્યાર્થીઓને વાચનની પ્રેરણ મળે.

યાકરણ-લેખન

એકમ-2

સમાનાર્�ી, વિરુદ્ધાર્થી અને જોડણી

શબ્દ : સમાનાર્થી (પર્યાયવાચી)

સમાનાર્થી શબ્દ એટલે જેનો અર્થ સમાન છે એવા વિવિધ શબ્દો. જોકે આ બાબત લાગે છે એટલી સરળ નથી. સમાન અર્થ ધરાવતા શબ્દો જ્યારે વાક્યમાં પ્રયોજાય ત્યારે જે-તે શબ્દના અર્થની છાયા સહેજ જુદી પે છે. વિદ્યાર્થી તરીકે, આપણે સચોટ અભિવ્યક્તિ માટે યોગ્ય ભાવ કે વિચાર માટે યોગ્ય શબ્દ વાપરવો જોઈએ.

ઉદા: અવાજ, ધ્વનિ, નાદ, રવ, સાદ - આ સમાનાર્થી શબ્દો છે.

- (1) મારે સહેજ પણ અવાજ ન જોઈએ, સમજ્યો? (અહીં, ‘ધ્વનિ’ કે ‘નાદ’ મૂકો તો?)
- (2) માઝે સાદ પાડીને દીકરાને બોલાવ્યો. (અહીં ‘અવાજ’ કે ‘ધ્વનિ’ નહિ ચાલે.)
- (3) શંકરે શંખનાદ કર્યો! ('રવ' કે 'અવાજ' નહિ ચાલે.)

યોગ્ય ભાવ-વિચાર માટે પ્રયોજાયેલો યોગ્ય શબ્દ આપણી અભિવ્યક્તિને વધુ અસરકારક કે અર્થક્ષમ બનાવે છે. આપણે કેટલાક સમાનાર્થી શબ્દો જોઈએ.

અક્કલ	- સમજ, બુદ્ધિ, પ્રજ્ઞા, મેધા, મતિ, ધી
અભિલ	- આખું, અખંડ, બધું, સકલ, સમસ્ત, સમગ્ર
અનલ	- આગ, અર્દિન, પાવક, હુતાશન, વહિન, વૈશ્વાનર
અતિથિ	- મહેમાન, અભ્યાગત, પરોણો
અમૃત	- અમી, પીયૂષ, સુધા
અરજ	- વિનંતી, અરજી, અનુનય, વિજ્ઞાપ્તિ, વિનવણી
અલંકાર	- ઘરેણું, આભૂષણ, આભરણ, દાગીનો
અંધકાર	- અંધારું, તમસ, તિમિર, તમિલ
આકાશ	- નભ, ગગન, વ્યોમ, આભ, આસમાન, અંતરિક્ષ, અંબર
આશા	- ઈચ્છા, કામના, અભિલાષા, આકંક્ષા, સ્પૃહા
આંખ	- નયન, ચક્ષુ, દગ, લોચન, નેત્ર, નેન, અક્ષ
ઈશ્વર	- ઈશ, પરમેશ્વર, જગત્તાતા, વિભુ, હરિ, અંતર્યામી
કમળ	- પંકજ, અરવિંદ, અંબુજ, પદ્મ, રાજુવ, વારિજ, સરોજ
ગણપતિ	- ગજનન, ગણેશ, લંબોદર, વિનાયક, ગૌરીસુત
ગરીબ	- દરિદ્ર, અક્રિયન, દીન, નિર્ધન, રંક, પામર
ઘર	- આવાસ, ગૃહ, નિકેતન, ભવન, સંદન, સભ
ઘોડો	- અશ્ચ, હય, તુરંગ, વાજી, સૈંધવ
ચંદ્ર	- ઈન્દ્ર, ચાંદો, નિશાકર, શશી, સોમ, સુધાકર, હિમાંશુ
જગત	- જગ, દુનિયા, ભુવન, લોક, વિશ્વ, આલમ, જહાન
જિંદગી	- જીવતર, આયુષ્ય, આયખું, આવરદા
જાડ	- વૃક્ષ, તરુ, હુમ, પાદપ

દુઃખ	- કષ્ટ, વયથા, આપત્તિ, વિપત્તિ, વયથા, પીડા
નદી	- સરિતા, તાટિની, આપગા, નદ, નિર્જરિષી
નમસ્કાર	- વંદન, પ્રણામ, પાયલાગણ, જુહાર, સલામ, પ્રણિપાત
પતિ	- ધંડી, નાથ, પ્રિયતમ, કંથ, ખાવિંદ, ભરથાર, સ્વામી
પત્ની	- ભાર્યા, શ્રીમતી, દારા, પ્રિયા, અર્ધાંગના, વહુ, વલબા
પવન	- વા, વાયરો, અનિલ, વાત, સમીર, વાયુ, મરુત, માતરિશા
પાણી	- જળ, નીર, અંબુ, ભૂ, વારિ, ઉદ્ક, સલિલ, તોય
પુત્ર	- દીકરો, સુત, તનુજ, તનય, આત્મજ
પુત્રી	- દીકરી, સુતા, અંગના, તનુજા, આત્મજા, દુહિતા
પૃથ્વી	- અવની, ધરતી, ધરા, ક્ષિતિ, વસુધા, વિશ્વાંભરા, મહી
પ્રકાશ	- તેજ, આભા, ઉદ્ઘોત, દીપિત, ધૂતિ, પ્રભા
કૂલ	- કુસુમ, બર્કુલ, પુષ્પ, સુમન, ગુલ, પ્રસૂત
માણસ	- મનુષ્ય, જન, ઈન્સાન, મનુજ, માનવ, મર્ય
શરીર	- અંગ, કાયા, કલેવર, ગાત્ર, તાજ, દેહ, વપુ
સાગર	- સમુદ્ર, દરિયો, રત્નાકર, ઉદધિ, અર્ણવ, જલધિ, સિંધુ
હાથ	- હસ્ત, કર, બાહુ, પાણિ, ભુજા
હોશિયાર	- ચતુર, પ્રવીણા, દક્ષ, નિપુણ, પટુ

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો :

વ્યવહારમાં એકબીજાની સામેના છેડાના, તદ્દન ઊલટો અર્થ ધરાવતા શબ્દોની પણ જરૂરિયાત રહે છે. કોઈ સ્થિતિ-ઘટના વર્ણાવતી વખતે ક્યારેક સામસામેનો અર્થ ધરાવતા બે શબ્દોને નજીકમાં મૂકવા પડે એવા સમયે વિરુદ્ધ અર્થ ધરાવતા શબ્દોનો ખપ પડે છે. ધારીવાર શબ્દને પૂર્વ પ્રત્યય લગાવવાથી જે-તે શબ્દને વિરોધી શબ્દ મળે છે. હા, દરેક શબ્દનો વિરોધી શબ્દ હોય જ એવું હોતું નથી. આપણે આવા થોડા વિરુદ્ધાર્થી શબ્દોનો અભ્યાસ કરીએ :

અખંડ	X	ખંડિત		કાયર	X	શૂરવીર
અગવડ	X	સગવડ		કૃતક્ષ	X	કૃતધન
અગ્રજ	X	અનુજ		કોમળ	X	કઠોર
અણ	X	સુણ, પ્રણ		કૂર	X	દયાળુ
અતડો	X	મળતાવડો		અતિવૃષ્ટિ	X	અનાવૃષ્ટિ
ગમન	X	આગમન		અથ	X	ઈતિ
અદ્યતન	X	પુરાતન		અનાથ	X	સનાથ
અનુકૂળ	X	પ્રતિકૂળ		જ્યંતી	X	સંવત્સરી, પુણ્યતિથિ
અપેક્ષા	X	ઉપેક્ષા		જાહેર	X	ખાનગી
અમીર	X	ગરીબ		શાત	X	અશાત
અસલ	X	નકલ		તત્સમ	X	તદ્દભવ

અસ્ત	X	ઉદ્ય		દુર્ગુણ	X	સદ્ગુણ
અંતર્ગોળ	X	બહિર્ગોળ		દશ્ય	X	અદ્દશ્ય
આકાશ	X	પાતાળ		દૈત	X	અદૈત
આયાત	X	નિકાસ		નિમકહલાલ	X	નિમકહરામ
આશા	X	નિરાશા		નિરક્ષર	X	સાક્ષર
ઉડાઉ	X	કંજૂસ		નિર્દોષ	X	દોષિત
ઉતીર્ણ	X	અનુતીર્ણ		પરતંત્ર	X	સ્વતંત્ર
ઉધા	X	સંધા		પૂનમ	X	અમાસ
પૂર્વાર્ધ	X	ઉત્તરાર્ધ		વિયોગ	X	સંયોગ
વૃદ્ધિ	X	ક્ષય, ક્વાસ		શુષ્ક	X	ભીનું
બાધ	X	આંતરિક		મિત્ર	X	શત્રુ
સાપેક્ષ	X	નિરપેક્ષ		યજમાન	X	મહેમાન
સુદ	X	વદ		લધુ	X	ગુરુ
હકાર	X	નકાર		લાયક	X	ગેરલાયક

સ્વાધ્યાય

1. કૌંસમાં આપેલા સમાનાર્�ીમાંથી યોગ્ય સમાનાર્થી પસંદ કરી ખાલી જગ્યા પૂરો :

- (1) માત્ર તેનું સુકાતું ચાલ્યું. (કલેવર, શરીર, તન)
- (2) સૂવા મથતા બાળકનીનાં પોપચાં ડોકટરે ખેંચી ઉઘાડવાં. (આંખો, નેત્રો, લોચનો)
- (3) આજે તે માનીભરી સોડ પાખ્યો હતો. (અમૃત, પીયૂષ, સુધા)
- (4) માત્ર વાતો કરીને જ લોકો-સંબંધીઓરહ્યા હતા. (વેગળા, અગણા)
- (5) આથમતી વસંતનો ગરમહજુય આહ્વાદક હતો. (મહુત, વાયરો, પવન)

2. નીચેના શબ્દોમાંથી યોગ્ય સમાનાર્થી લઈને ખાલી જગ્યા પૂરો :

(કાબૂ, પેટ, સિવાય, બકવાટ, તાત, ફડક)

(1) વિના -	(4) અંકુશ -
(2) તલખાટ -	(5) બીક -
(3) ઉદર -	(6) પિતા -

3. નીચેનામાંથી જે સમાનાર્થી ન હોય તે શબ્દ નીચે લીટી ઢોરો :

(1) ગોંદરું, પાદર, ખેતર	(6) અવશ, લાચાર, પોતાનું
(2) ગગન, જલધિ, આકાશ	(7) વ્યાકુળ, બાવરું, કમનસીબ
(3) સભર, નિર્ભર, ભરપૂર	(8) નિરંતર, પ્રશાંત, સતત
(4) યશ, કીર્તિ, શક્તિ	(9) કાજે, વાસ્તે, ધીરજ
(5) પાધરું, આંદુંઅવળું, સીધું	(10) ખોટ, ખોડ, ઘટ

4. તમારા પાઠ્યપુસ્તકમાંથી સમાનાર્થી અને વિરુદ્ધાર્થી શબ્દોની યાદી તૈયાર કરો.

અક્ષરો-શબ્દોને એકબીજા સાથે જોડવાની પ્રક્રિયા એટલે જોડણી. અહીં આપણે રોજબરોજના વપરાશમાં આવતા શબ્દો માટેની જોડણીના થોડા નિયમો જોઈએ :

જોડણી :

1. એક અક્ષરવાળા શબ્દોમાં અનુસ્વાર ન હોય ત્યારે તેના ઈ કે ઊ દીર્ઘ લખાય છે.

ઉદાહરણ : ધી, ધી, પી, બી, ફી, ઝૂ, ભૂ, લૂ, ઘૂ, પૂ, છૂ વગેરે.

2. જોડાક્ષર પહેલાં ‘ઈ’ કે ‘ઉ’ આવે તો તે છુસ્વ લખાય છે.

ઉદાહરણ : જિલ્લો, બિસ્સું, શિસ્ત, મિત્ર, વિશ્, ઈસ્તરી, રિક્ષા, સિન્ધુ, ચિઠી, જિદ્ધી, ઉત્સાહ, કિલ્લો, આદિત્ય, કિસ્સો, કિસ્તી, મિશ્રી, ચિત્ર, સિત્તેર, જુસ્સો, પુષ્પ, ગુસ્સો વગેરે.

3. રેફની પહેલાં લખાતા ઈ કે ઊ દીર્ઘ લખાય છે.

ઉદાહરણ : કીર્તિ, આશીર્વાદ, ઉર્ભિ, ચૂર્ણ, સૂર્ય, પ્રકીર્ણ, મૂર્ખ, ઉતીર્ણ, શીર્ષાસન, શીર્ષક, ઊર્જા, પૂર્ણિમા, પૂર્તિ, સ્કૂર્તિ વગેરે.

અપવાદ : કારકિદી, ઉર્વશી

4. ચાર કે તેથી વધુ અક્ષર ધરાવતા શબ્દમાં શરૂઆતનો અક્ષર છુસ્વ લખાય છે.

ઉદાહરણ : શિખામણ, બિસકોલી, પુરવણી, મિજલસ, મિલકત, સુતરાઉ, ઘુઘવાટ, ચુકવણી, પિચકારી, ગુલમહોર, કિલકિલાટ, તિલાંજલિ, ઈતિહાસ, સુતરાઉ, ભુલામણી, ઈમારત, ગિરનાર, ઉકરડો, કુદરડી, ઉદાહરણ, ફુરસદ વગેરે. પણ બે શબ્દો જોડાઈને નવો શબ્દ બન્યો હોય તો તેમાં જોડણી તેના મૂળ શબ્દની જેમ જ રાખવી.

ઉદાહરણ : દીવાસળી, મીણબતી, ધૂપસળી, ભૂલચૂક વગેરે.

5. યા-યું-યો પહેલાં લખાતી ઈ હંમેશાં છુસ્વ લખાય છે.

ઉદાહરણ : અળસિયું, કાગળિયું, ગોઠિયો, પગથિયું, કડિયો, ચાડિયો, વરિયાળી, પાણિયારું, રૂપિયો, રશયા, ઓસ્ટ્રેલિયા, દરિયો, ચામાચીદિયું, ફરિયાદ, કજિયો, વાણિયો, કીમિયો, ચીપિયો, હોશયાર, કાળિયાર, ટાઢિયો, ઢોલિયો વગેરે.

6. જો શબ્દ રૂપને ‘ઈય’ પ્રત્યય લાગે તો તેવા શબ્દમાં ‘ઈ’ દીર્ઘ લખાય છે.

ઉદાહરણ : પૂજનીય, માનનીય, ભવદીય, વંદનીય, રાજકીય, આદરણીય, કેન્દ્રીય, કમનીય, પ્રશંસનીય, શાખીય, રાખ્રીય વગેરે.

7. ‘ઈક’ અને ‘ઈકા’ પ્રત્યય લાગીને જે શબ્દો બન્યા હોય તેવા શબ્દમાં ‘ઈ’ છુસ્વ લખાય છે.

ઉદાહરણ : સામાજિક, દૈનિક, વાર્ષિક, પ્રાસંગિક, નૈસર્જિક, રાધિકા, અંબિકા, અધ્યાપિકા, નવલિકા, સંચયિકા, પુસ્તિકા, આધ્યાત્મિક, પૌરાણિક, ભૌગોલિક, વૈજ્ઞાનિક, ઐતિહાસિક, માનસિક, વાસરિકા વગેરે.

8. વિભક્તિકે વચનના પ્રત્યયો લગાડતાં કે સમાસ બનાવતાં શબ્દની મૂળ જોડણી કાયમ રાખવી.

ઉદાહરણ : નદી-નદીઓ, નદીમાં; સ્ત્રી-સ્ત્રીઓ, સ્ત્રીને; ખૂબી-ખૂબીઓ

સ્વાધ્યાય

1. તમારા પાઠ્યપુસ્તકમાંથી ઉપરના નિયમોને અનુસરતા પાંચ-પાંચ શબ્દો શોધીને લખો.

2. પાઠ્યપુસ્તકમાંથી બે કે તેથી વધારે ‘ઈ’ કે ‘ઉ’ (છુસ્વ-દીર્ઘ બંને) વપરાયા હોય તેવા પચીસ શબ્દોની યાદી તૈયાર કરો. દા.ત., વિદ્યાર્થીની.

